

**Олександр Музичко**

**ЖІНКИ-ІСТОРИКИ-КОЗАКОЗНАВЦІ  
В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ  
наприкінці XIX – першій третині XX ст.**

*Метою статті є з'ясування ролі жінок у розвитку історичної освіти, думки та науки на території Південної України у другій половині XIX – першій третині XX ст. Зазначено, що попри історіографічну репутацію 1920-х років як часу емансипації жінок у науці, вже у попередній період жінки мали вплив, хоч і незначний, на історіографічний процес, що, власне, і підготувало ґрунт для їх подальшого вираження як істориків. До 1920-х років масштаб особистостей жінок-істориків виглядає більш значним.*

**Ключові слова:** Південна Україна, жінки, історіографічний процес.

Гендерні дослідження (в Україні такими є здебільшого «жіночі» студії) безумовно належать до найпопулярніших та наймодніших у сучасній європейській історіографії. З огляду на наздоганяючий темп розвитку української науки, сьогодні доводиться заповнювати певні фактографічні лакуни перед тим як зосередитися передусім на узагальнюючих дослідженнях. Метою цієї статті є заповнення однієї з таких лакун, в даному разі в галузі історіографії, шляхом висвітлення діяльності жінок в південноукраїнському (на той момент – значна частина Новоросійського краю, у 1920-х – початку 1930-х рр. та сьогодні – південні частини України) історіографічному процесі другої половини XIX – початку XX ст. Передусім нас цікавлять кількісні та персонологічні аспекти, тобто встановлення кількості жінок-істориків, біографії найвидатніших з них, зв'язки з Півднем України видатних представниць з інших частин Російської імперії і тим самим їх вплив на місцеву історичну науку. В роботі використані такі методи як просопографічний, за допомогою якого виявлено загальні риси процесу участі жінок у розвитку історичних досліджень, біографічний, що дозволив висвітлити головні факти діяльності найвидатніших персонажів, порівняльний – виявити розбіжності в долі жінок-істориків, генетичний, що дозволив простежити еволюцію участі жінок в історіографічному процесі та комплексний підхід, що передбачав залучення максимально широкого кола історичних джерел, статистичний. Зокрема, використано матеріали діловодства провідних наукових історичних товариств, фонди Державного архіву Одеської області та ін.

На сьогодні вже існує значний історіографічний доробок щодо вивчення ролі жінок в історичній науці України, проте,

південноукраїнська тематика в них презентована недостатньо<sup>329</sup> та в існуючих працях з жіночої історіографії Південної України<sup>330</sup> висвітлено окремі аспекти та хронологічні зрізи, без ширшого узагальнення.

На півдні України освітня емансипація жінок відбувалась уповільненими темпами. У 1870-х рр. жінки відвідували лекції в Новоросійському університеті (НУ)<sup>331</sup>. Значною подією стала участь у 1884 р. в шостому Археологічному з'їзді в Одесі видатних істориків О.Я. Єфименко та П.С. Уварової. Головним чином процес інтеграції жінок у другій половині XIX – на початку XX ст. в історіографічний процес відбувався через набуття членства в історичних товариствах. Почесним членом Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС) та Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) була обрана покровителька всіх російсько-імперських істориків і особливо археологів П. Уварова. У 1900 р. дійсним членом ОТІС було обрано іншого іногороднього історика К.М. Мельник, дружину професора В. Антоновича, що задовго до цього був обраний членом ОТІС. Довгий час вірним помічником свого чоловіка була Л.І. Куріс. Після його смерті вона продовжила співпрацю з ОТІС, чому й була у 1901 р. і обрана у дійсні члени. Впродовж 1903 – 1909 рр. у члени-кореспонденти і співробітники ОТІС було обрано менш помітні постаті О.К. Бізні (разом з її чоловіком Миколою Миколайовичем), С.В. Ніконову та дружину професора НУ О.Ф.Павловську. З самого початку XX ст. пішов процес обрання членів у Історико-філологічне товариство при НУ (ІФТ), але це були виключно викладачки середніх навчальних закладів, що зосередились у Педагогічному відділі і не були причетні до історіографії. Однак й з членкинь активність у стосунках з товариствами проявляли тільки П. Уварова та Л. Куріс. Так, у 1903 р. члени ОТІС заслухали повідомлення Л. Куріс про знайдену кістяну пластинку зі слонової кістки, яку вона просила верифікувати<sup>332</sup>. У 1908 р. Л. Куріс віддала на збереження у музей ОТІС старовинні рукописи зі збереженням свого права власності на них.

<sup>329</sup> Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 23-41.

<sup>330</sup> Непомнящий А. Арсений Маркевич: страницы истории Крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 61-65, 170-172, 234-238, 240-243, 247-251, 253-255; Мельник О.В. Розиток вищої освіти у 1918 р. в Одесі за матеріалами газети «Одесские новости» // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – 2006. – № 6. – С. 127-132; Левченко В.В. Жінки-викладачі вищої школи Одеси (1917-1930-ті рр): історико-науковий аспект // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2009. – С. 146-152.

<sup>331</sup> Маркевич А. Женщины в Новороссийском университете // Одесские новости. – 1901. – 23 июня.

<sup>332</sup> Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 26. – С. 86.

П. Уварова двічі активно заявляла про себе у ТВАК. У 1888 р. вона в досить роздратованому тоні спростувала повідомлення комісії про те, що її покійний чоловік О. Уваров колись вивіз кримські старожитності у невідомому напрямку<sup>333</sup>. Більш конструктивним було втручання графині у справи збереження руїн Херсонесу. У 1902 р. як голова Московського археологічного товариства П. Уварова звернулась з запискою до Миколи II про вдосконалення охорони Херсонесу. Записка викликала полеміку серед вчених та покращення пам'яткоохоронної справи у Севастополі, пов'язаної передусім з іменем К.К. Косцюшко-Валюжинича<sup>334</sup>. У травні 1910 р. з нагоди 25-річчя головування П. Уварової у Московському археологічному товаристві ОТІС вивісило її портрет у приміщенні товариства та надіслало 50 рублів для заснованого нею преміального фонду для молодих археологів<sup>335</sup>.

Як дарувальниці в житті товариств брали участь жінки, які не були членами товариств. Так, у 1887 р. М.С. Лашкова пожертвувала 11 старовинних монет, пані Ріхтер – зуб мамонта, знайдений на узбережжі річки Молочної поблизу Мелітополя. У 1905 р. до музею товариства надійшов дар від А.А. Пападатю антична червонофігурна чаша і черепно-фігурний лекіф із Греції.

Ширшими були контакти жінок-істориків з провідними членами товариств поза їх межами. П. Уварова мала сталі зв'язки з одеситами Е. фон Штерном, О. Маркевичем, І. Линниченко, кримчанином А. Маркевичем, регулярно спілкувалася з ними з питань організації археологічних з'їздів. Так, П. Уварова підтримала статтю І. Линниченка «Мания переименования» з критикою перейменування старовинних назв одеських вулиць<sup>336</sup>. За її ініціативою у 1911 р. «Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины» прийняло до відома статтю І. Линниченка<sup>337</sup>. Щоправда, І. Линниченко та А. Маркевичу не вдалося домогтися від П. Уварової проведення археологічного з'їзду в Криму. Незважаючи на високий соціальний статус П. Уварової та джентльменський етикет іноді І. Линниченко жорстко реагував на її зауваження. Так, у 1909 р. під час підготовки до проведення Новгородського археологічного з'їзду І. Линниченко використав у програмі для вивчення історії середньовічного Новгорода поняття «Новгородська конституція» та

<sup>333</sup> Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1888. – Т. 4. – 1897. – С. 72-73.

<sup>334</sup> Калиновский В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок». Церковное крымоведение (1837 – 1920). – К.-Симферополь, 2012. – С. 201.

<sup>335</sup> ЗООИД. – Т. 29. – 1911. – Протоколы. – С. 19.

<sup>336</sup> Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 4.

<sup>337</sup> ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 30.

обурився на цілком резонне зауваження П. Уварової щодо не історичності та політичної заангажованості цього поняття в даному разі. Втім графиня завжди пробачала професору відвертий та різкий тон і поступалася його амбіціям. У 1910 р. І. Линниченко опублікував в Одесі натхненний нарис про заслуги П. Уварової. Ці зв'язки з Одесою зумовили те, що саме П. Уварова була обрана у 1910 р. першою та єдиною серед жінок у почесні члени НУ. Щоправда, історико-філологічному факультету довелося звертатися зі спеціальним запитом до міністра освіти про можливість обрання жінки у почесні члени університету<sup>338</sup>. Позитивна відповідь була отримана. Таким чином, П. Уварова увійшла до когорти таких почесних членів НУ з числа істориків як Ф. Палацький, О. С. Уваров, М. П. Погодін, С. М. Соловійов, В.І. Григорович, В. І. Ламанський, Т. Моммзен, Ф. Рачкій, О. О. Шахматов, В. С. Іконніков, Н. П. Кондаков.

В Одесі найтісніші зв'язки І. Линниченко мав з Любов'ю Куріс, що забезпечило йому та його учням можливість працювати з цінними виданнями та документами з бібліотеки та архіву її чоловіка. Плідна діяльність видатного катеринославського козакознавця Д. Яворницького була підтримана жінками-покровительками аристократками О.С. Поль (дружина та вдова О.М. Поля – видатного мецената, організатора музею) С.М. фон Таль (Синельникова), В.Г. Урусовою. Викладачка Павлоградської жіночої гімназії Євгенія Смирнова влаштовувала для учнів екскурсії в музей О. Поля та дніпрові пороги, консультувалась з Д. Яворницьким.

Слід відзначити участь українських жінок у боротьбі південних українців за україноцентричну історичну пам'ять. Вірними помічниками своїх чоловіків були дружини Л. Смоленського, О. Маркевича, М. Аркаса, С. Шелухина, Д. Яворницького. Історією цікавилися С. Русова, С. Єгунова-Щербина. На засіданнях одеської «Просвіти» доповіді на історичну тематику читала дружина історика Івана Бондаренка Катерина Бондаренко («Польська культура та українське суспільство перед унією 1595 року», «Богдан Хмельницький»).

Квінтесенцією жіночої участі у відповідних зусиллях українців слід вважати петицію одеської української громади подану до Ради НУ у травні 1906 р. з вимогою заснувати кафедру історії України. Привертає увагу наявність у ній історичного екскурсу, висунутого як новий аргумент, що просякнутий націоналістично-державницьким баченням особливостей взаємин України та Росії. Автори звинувачували Росію у порушенні умов Переяславської угоди 1654 р., зниженні рівня освіченості колись усущіль грамотного українського народу, сприянні утворенню між українською інтелігенцією та рештою

<sup>338</sup> ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1910). – Арк. 1-7.

свого народу культурно-національної прірви, зумовленою русифікацією еліти нації. Загалом текст петиції пройнятий ідеєю вищості української культури над російською. Серед підписантів були П. Герасимовська, А. Яновська, Е. Стоянова, А. Кориневська, А. Шелухина, А. Садовая, К. Бондаренко, М. Шульга, Г. Андрієвська, К. Балицька, А. Волинська, Б. Коржаневська, А. Вереминська<sup>339</sup>.

Одеські громадівці вірно зрозуміли важливість освітнього чиннику. А саме він був головним і в процесі наукової емансипації жінок на початку ХХ ст. Підвищення ролі жінок в одеській вищій освіті ілюструє той факт, що у 1906 – 1907 рр. за кількістю вільнослухачок Новоросійський університет в Одесі перебував на четвертому місці серед всіх російсько-імперських університетів, поступаючись Харківському, Московському, Пітерському, але випереджаючи київський Св. Володимира. У 1910 р. кількість вільнослухачок в Університеті св. Володимира становила лише 25 осіб із загальної кількості 101 стороннього слухача, в той же час число вільнослухачок становило в Харкові 250, Одесі 100, Москві 110 та Петербурзі 109 осіб<sup>340</sup>. Очевидно, значна частина цих жінок слухала лекції з історії. Студент історичного відділення А. Коган згадував, що з появою вільнослухачок в аудиторіях, в студентів з'явилося відчуття чистоти та святковості, «милостві государі» підтягнулись, стали частіше голитись та не забували доглядати за взуттям<sup>341</sup>.

Переламною віхою для процесу входження жінок у вищу освіту стало відкриття в єдиному південноукраїнському університетському центрі Одесі у 1903 р. спочатку педагогічних, а у 1906 р. вищих жіночих курсів (ОВЖК). В умовах панування право-консервативних порядків в НУ, ОВЖК були острівцем чи притулком для ліберальної та навіть ліворадикальної професури. Курсистки прагнули відігравати самостійну роль у студентському русі поряд з колегами-студентами. Завдяки діяльності низки професорів-істориків ОВЖК швидко перетворились не пересічний історіографічний центр. Так, велику активність розгорнув всесвітник Є. Щепкін, що влаштовував з курсистками приватні бесіди, піклувався про заснування спеціального історичного кабінету, започаткував курс історії Сходу та Візантії. І все ж найбільших успіхів у підготовці жінок-істориків досяг професор кафедри руської історії І.А. Линниченко.

<sup>339</sup> ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26. – Арк. 93-96.

<sup>340</sup> Кобченко К. Входження жінок у «чоловічий» храм науки: університет: університет Св. Володимира і жіноцтво // Українознавство – 2009: Календар-щорічник. – К., 2008. – С. 87.

<sup>341</sup> ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 53.

На ОВЖК І. Линниченко читав загальний курс російської історії, вів практичні заняття. Іноді його навантаження складало 14 годин на тиждень. У 1908 р. він викладав російську літературу філологам 4 курсу<sup>342</sup>. Лекції професора на ОВЖК, як і в НУ відбувались у стилі вільних бесід. Такі бесіди він влаштовував і на своїй квартирі по неділях. У 1903 році курсистки звернулись до професора В. Істріна з проханням провести з ними низку приватних занять про творчість М. Горького, Л. Андрєєва та інших «неблагонадежных» письменників, але той відмовив. Натомість на таку пропозицію відгукнувся І. Линниченко, що викликало скаргу В. Істріна до директора курсів М. Ланге, в якій дії історика оцінювалися як некоректні та неколегіальні<sup>343</sup>.

У 1910-1911 рр. двома випусками І. Линниченко видав «Труды слушательниц ОВЖК», куди включив 6 праць курсисток історичного, філологічного та юридичного відділень Д. Атлас, М. Левашової, С. Стратієвської-Гросман та Л. Пападато з історії права Київської Русі, Одеси, ідеології слов'янофільства, дипломатії. У 1918 р. професор згадував, що «это был первый опыт публичного экзамена желавших доказать, что в одной их сторон умственной работы, на которую до сих пор брали привилегию только мужчины, они могли не уступать сильной половине нашего рода». Він вважав, що цей іспит курсистки склали блискуче<sup>344</sup>. Думку свого вчителя поділяв університетський учень професора С. Аваліані. У рецензії він зазначив, що І. Линниченко завжди дуже уважно ставився та ставиться до всіх, хто прагне до наукової роботи, а його вчена ерудиція є вірною гарантією того, що у «Труды» увійшли серйозні роботи. Він підкреслив чудове знайомство авторки праці з історії Одеси Д. Атлас з літературою, володіння історичною критикою<sup>345</sup>. Примірник «Трудов» І. Линниченко надіслав у дар міністру народної освіти О. Шварцу з коментарем: «посылаю Вам труды несмотря, или потому, что вы противник высшего образования женщин»<sup>346</sup>.

Зупинимось більш докладно на біографії Лаури Львівни Пападато. Вона народилась в Одесі 15 липня 1885 р. у грецькій родині чиновника Бессарабсько-Таврійського банку Лева Ксенофонтовича Пападато (помер у 1907 р.) та Софії Карлівни Сикард (померла у 1929 р.). Обидва її брата досягли значних кар'єрних успіхів: Альфред працював викладачем латинської мови

<sup>342</sup> ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7529. – Арк. 68.

<sup>343</sup> Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (далі – НБ ОНУ). – Архів М.М. Ланге. – К. 28. – Спр. 269. – Арк. 212.

<sup>344</sup> Линниченко И.А. Пятнадцатилетие Одесских высших женских курсов // Одесские новости. – 1918. – 6 октября.

<sup>345</sup> Исторический вестник. – 1911. – март. – С. 1118-1119.

<sup>346</sup> Линниченко И.А. Воспоминание о А.Н. Шварце // Одесские новости. – 1915. – 10 января.

та історії давнього Рима у гімназіях. У 1915 р. він емігрував у французький Ліон. Лев став професором Одеського медінституту. Родичем родини був відомий професор, колега Лева, Г.Ф. Цомакіон.

Л. Пападато скінчила 8 класів в одеській жіночій гімназії Відінської. З 1903 по 1905 роки навчалась на історичному відділенні Одеських вищих жіночих курсів. Протягом 1906 р. навчалась на історичному факультеті університету Сорбонна у Парижі. Навесні 1907 р. повернулась в Одесу та у 1910 р. закінчила навчання на ОВЖК. Однак у 1908 р. знову побувала у Франції. У 1912 – 1919 рр. викладала у жіночій гімназії К. Пашковської. У 1913 р. перейшла у російське підданство. У 1913 – 1920 рр. викладала у жіночій гімназії Відінської та Кандиба. На початку 1920-х років викладала французьку мову та історію в одеських трудшколах № 16, 23, 36, у 1930-х – у консервному технікумі<sup>347</sup>. Наприкінці 1937 р. її заарештували за звинуваченням в антирадянській агітації. Відбувала покарання у Казахстані, будучи інвалідом другої групи. У 1993 р. рішення суду було переглянуто<sup>348</sup>.

Кількість безпосередніх учениць І. Линниченка не обмежується лише авторками статей у «Трудах». Варто згадати про Олену Миколаївну Попову, що спеціалізувалася на вивченні візантійсько-руських відносин, Віру Миколаївну Пісную, яка у 1906 – 1911 рр. навчалась на історичному відділенні ОВЖК і опрацьовувала тему «Історико-філософські погляди П. Чаадаєва та В. Соловйова».

Курсистки були частиною амбітного плану І. Линниченка щодо заснування в Одесі власної наукової школи, подібної до шкіл В. Антоновича у Києві та В. Ключевського у Москві<sup>349</sup>. За сприяння І. Линниченка у 1912 р. Д. Атлас та Л. Пападато працювали з документами архіву колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторського управління<sup>350</sup>. Знаменно, що у листах та анкетах професор гордовито та без жодних застережень називав серед членів своєї наукової школи як випускників НУ, так і ОВЖК<sup>351</sup>. Варто згадати ще двох випускників ОВЖК – історика літератури З. Бабайцеву, пізніше доцента ОДУ ім. І.І. Мечникова та найвидатнішого радянського жінку-історика А. Панкратову, хоча істориком вона стала вже у Москві. Наприкінці 1910-х років, використовуючи ОВЖК в якості

<sup>347</sup> ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 50, 71.

<sup>348</sup> ДАОО. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 815.

<sup>349</sup> Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (далі – СПБ АРАН). – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 152.

<sup>350</sup> ИОБО. – Т. 1. – В. 7. – 1912. – С. 236.

<sup>351</sup> СПБ АРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 17-18.

своєрідного трампліну, жінки завершують навчання в НУ, як у випадку з А. Панкратовою та Ксенією Шелухиною, донькою видатного одеського українця С.П. Шелухина. У 1916 р. К. Шелухина рік провчилася на історичному відділенні ОВЖК, але невдовзі перевелася на юридичний<sup>352</sup>. У вересні 1917 р. вона була зарахована вільнослухачкою на історичне відділення історико-філологічного факультету НУ, де слухала лекції Мандеса, Доброклонського, Ланге, Коцієвського, Щепкіна, Попруженка, курс історії української літератури у професора С. Вілінського<sup>353</sup>.

Покровительство чоловіків зумовило зрештою появу першої викладачки історії в одеській вищій школі. Нею символічно стала сестра учня І. Линниченка, професора НУ та ОВЖК Антонія Флоровського Клавдія Василівна Флоровська<sup>354</sup>. Скінчивши гімназію в Одесі, вищу історичну освіту вона набула на Бестужівських курсах передусім у видатного медієвіста та культуролога І.Гревса. У 1909 та 1911 рр. І. Гревс настійливо просив міністерство освіти підтримати матеріально свою ученицю, наполягаючи на тому, що вона є готовою та дозрілою серйозною науковою силою, чудово володіє класичною та середньовічною латинською мовою, великим запасом історичних знань та солідною методологічною підготовкою. У 1911 – 1912 рр. були надруковані перші наукові статті історика, в яких вона аналізувала книжку середньовічного італійського автора Убертино де Казаля «Дерево хресного життя Ісуса», маловідомі матеріали з італійських архівів про діяльність Ф. Асизького та братств бичувальників<sup>355</sup>. Деякі документи вона опублікувала повністю у додатках до своїх праць (зокрема, «Ритуал здійснення бичування у зібраннях братства бичувальників»). Авторка здебільшого обмежувалася перекладом та переказом даних. Однак були в її роботах і елементи більш глибокого аналізу. Так, К. Флоровська порівнювала актові джерела (зокрема, статuti братств бичувальників), наполягала, на обережному порівнянні релігійних та світських організацій, простеження складного взаємовпливу між ними.

Скласти магістерські іспити та захистити магістерську дисертацію К. Флоровській так і не вдалося. Затримана війною у батьків в Одесі, вона з 1915 р. викладала історію в Одеській жіночій гімназії О.Г. Шольп. Через деякий час вона повідомляла І. Гревса у значно впевненішому ніж колись тоні, що «педагогическая деятельность

<sup>352</sup> ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 4371.

<sup>353</sup> ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 14881.

<sup>354</sup> Музичко О.Є. Одеський релігієзнавець К.В. Флоровська // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. II. – 2011. – С. 77-88.

<sup>355</sup> Флоровская К.В. Святой Франциск в «Древе крестной жизни» [Убертино де Казале] // К 25-ю ученой и литературной деятельности Ивана Михайловича Гревса. Сб. статей его учеников. – СПб, 1911. – С. 63-106; Флоровская К. Братства бичующихся в Италии в конце XIII и на XIV в. // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – В. 9. – С. 1-41.

имеет больше недостатков, чем достоинств, но положительная черта – с ученицами устанавливаются симпатичные дружеские отношения и они с интересом относятся к моим урокам. Убедилась в своей полной пригодности к педагогической работе. Дисциплина является для меня камнем преткновения, но она и вообще в этой гимназии не особенно высока. Лекционный способ не затрудняет и несколько раз удавались экспромты». Два урока поспіль вона розповідала дітям про Флоренцію, XIII ст., Данте, читала «Божественну комедію». Відірваність від потрібних джерел майже унеможливила продовження роботи над попередньою темою дисертації. Тому вона схилилася до того, аби дослідити певний аспект релігійного життя Франції за доби Б. Паскаля (перша половина XVII ст.), адже «тема хороша тем, что ее можно обрабатывать по изданным материалам, следовательно, не зависит от возможности или невозможности поездки за границу». Її побут відрізнявся розміреністю, незважаючи на війну. Однак остання дуже бентежила її: «но когда подумаешь о войне, представишь ее ужасы, то становится жутко и как-то стыдно, точно участвуешь в каком-то дурном деле»<sup>356</sup>.

Проявом наукової активності історика була участь у другому виданні популярного енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона. Їй належить авторство низки статей з середньовічної культури, зокрема, релігії. Значні корективи у життя медієвіста вніс революційний 1917 р. 1 серпня 1917 р. за поданням професора НУ П. Біцилли її обрали у члени історико-філологічної секції Одеського Народного університету. Завданням цього громадського закладу було об'єднати зусилля професури та вчителів задля просвіти мас. Після відкриття університету у жовтні 1917 р. К. Флоровська відвідувала всі засідання своєї секції та дуже цікавилась перебігом роботи. Наприкінці 1917 – у першій половині 1918 рр. вона прочитала епізодичні курси з загальної історії «Участие народа в политической жизни старой Франции», «Генеральные штаты старой Франции» та «Главнейшие моменты в истории средневекового католичества» (згодом тема була переформатована у «Главнейшие моменты в истории средневекового папства»)<sup>357</sup>.

Варто згадати, що до викладання історії у цьому паравищому закладі долучилися й інші жінки: вже згадана З. Бабайцева прочитала курси «Загальний огляд історії Великої Французької революції (1789 - 1799)» та «Наполеон I», вчителька І.В. Леплявкина «Розвиток англійського парламентаризму». Згідно побажань слухачів з числа вчителів, окремою частиною програми було краєзнавство («бесіди з історії рідного міста»). Краєзнавство

<sup>356</sup> СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 56-58.

<sup>357</sup> НБ ОНУ. – Архів М.М. Ланге. – К. 32. – Спр. 300. – Арк. 48, 69, 123, 119.

розглядалося як початкова фаза навчання історії у народній школі. Як вступ укладачі пропонували здійснити декілька прогулянок рідним містом. Далі одеські вчителі мали розкривати перед учнями різні етапи історії Одеси згідно докладної та деталізованої програми, складеної на основі відомого підручника Д. Атлас. В програмі передбачалося широке використання предметів з музею Одеського товариства історії та старожитностей, які були чітко вказані відповідно до різних епох життя міста<sup>358</sup>. Гадаємо, що одним з провідних упорядників програми була член педагогічної секції, на той момент викладач історії та педагогіки та директор Одеської жіночої гімназії Л.Г. Кауфман Д. Атлас.

Перші кроки у державній вищій школі К. Флоровська зробила 1 вересня 1917 р., коли її обрали позаштатним викладачем історико-філологічного факультету ОВЖК (водночас в неї залишилось багато уроків у гімназії). Їй доручили ведення просемінарію з всесвітньої історії для курсисток 1-2 курсів, спочатку 2 години на тиждень, а з 16 серпня 1918 р. на її прохання додали ще 2 години. Окрім цього, у 1919 р. на посаді приват-доцента на 3 та 4 курсах вона керувала семінарієм з історії середніх віків та викладала спеціальний курс з історії середніх віків. Обрання вихованки І. Гревса розглядалося як засіб посилення викладання всесвітньої історії<sup>359</sup>. Власне, це посилення, на думку Ради, полягало у тому, аби на першому курсі новий викладач знайомив курсисток з термінологією подлинників документів, а на другому – розширив склад аналізованих пам'яток<sup>360</sup>. На початку занять вона навела характеристику доби пам'яток (закони Хаммурапі, «Велика хартія вольнощів»), загальні принципи роботи з різними видами джерел. К. Флоровська звітувала, що слухачки залюбки і зі значними успіхами перекладали з латині<sup>361</sup>. Більш докладно свої враження від викладання на курсах вона описала у листі до І. Гревса у листопаді 1917 р. Процес викладання захопив її, особливо радувала нявність бажання серед учениць, хоча й бентежив їх слабкий рівень володіння латиною. В наступному навчальному році вона планувала у співробітництві з деякими знаючими курсистками видати хрестоматію середньовічних джерел у перекладі на російську мову, або окремі переклади пам'яток у вигляді маленьких дешевих книжок<sup>362</sup>.

<sup>358</sup> НБ ОНУ. – Архів М.М. Ланге. – К. 33. – Спр. 307. – Арк. 94-98.

<sup>359</sup> ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7658. – Арк. 2.

<sup>360</sup> ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7539. – Арк. 97-98.

<sup>361</sup> ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7658. – Арк. 16.

<sup>362</sup> СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 55.

Головним визнанням здібностей вихованки І. Гревса було її

обрання в період панування в Одесі більшовицької влади приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету. За підтримки П. Біциллі 31 травня 1919 р. її кандидатура отримала в Раді університету лише 1 негативний голос<sup>363</sup>. 28 червня 1919 р. К. Флоровську обрали секретарем університетської комісії зі складання програми з всесвітньої історії за участі професорів Є. Щепкіна, П. Біциллі, О. Доброклонського, М. Мандеса та студентів (серед них був згодом видатний історик М. Рубінштейн). Збори прийняли рішення про запровадження нових курсів з соціології, соціальної психології, новітньої історії, методики викладання історії, збільшення годин практичних занять з наголосом на джерела та спеціальні історичні дисципліни, зокрема, курсів дипломатики та палеографії. К. Флоровська запропонувала курс «Политические и общественные идеалы средневековья» (2 години)<sup>364</sup>. Після встановлення в Одесі у серпні 1919 р. влади Добровольчої армії А. Денікіна всі рішення більшовиків були скасовані. Тому обрання К. Флоровської 6 вересня 1919 р., знову ж таки за схвальним усним відгуком П. Біциллі, було подане як цілком нове явище<sup>365</sup>.

К. Флоровська сприймала свою роботу як засіб, що відволікав її від сумних думок у складних зовнішніх умовах. Вже восени 1917 р. історик відчувала трагізм суспільно-політичної ситуації, який унаочнювався в Одесі у численних погромах та пограбуваннях. «В это тяжелое время, особенно начинаешь ценить чистый идеализм и чистые, моральные связи», - писала вона вчителю. Вона не приховувала, що втратила віру у майбутнє, прогресивний рух («раз нет нравственного прогресса, то нет и никакого, а ведь нравственно человечество падает несомненно, и наша бедная Россия этому служит живым доказательством»), заперечувала доцільність жертв у сучасності заради прогресу у майбутньому, висловлювала сумніви у сенсі наукової роботи, зокрема, вивченні історії. Переживала вона й певну кризу національної свідомості: «Я раньше радовалась тому, что я русская, мне казалось, что именно в русском народе есть особые духовные и нравственные ценности – правда в потенции, – но сейчас мне в это не верится»<sup>366</sup>. Наприкінці 1919 р. чи на початку 1920 р. разом з батьком, матір'ю та братом Георгієм вона емігрувала до Софії. Офіційно з посади приват-доцента Новоросійського університету її звільнили наказом від 9 травня 1920 р. (з 7 лютого 1920 р.).

<sup>363</sup> ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 54.

<sup>364</sup> ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2047. – Арк. 116-117.

<sup>365</sup> ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 75-76.

<sup>366</sup> СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 55-56.

Ще однією ознакою останнього десятиріччя існування Російської імперії було збільшення питомої ваги жінок в історико-наукових товариствах, що пов'язано вже хоча б зі зростанням кількості товариств на Півдні. «Ожіночення» старих ОТІС та ТВАК виглядає нерівномірно: у члени-кореспонденти ОТІС 1 травня 1915 р. одностайно обрали К. Флоровську<sup>367</sup>; ІФТ – В. Пісную. Натомість значно масштабнішими були вливання у ТВАК: графиня Є.В. Апраксина, Є.О. Барт, М.О. Барт, Н.А. Бібікова, Л.П. Беляєва, Є.К. Воорендейк, Т.Д. Гейнац, Н.П. Голубовська, Є.Е. Кесслер, Є.М. Клетнова, Є.Б. Княжевич, О.А. Машковцева, Г.А. Машковцева, Н.Д. Полонська, М.Г. Тяжелова, А.С. Харченко, П.Я. Чепурина. Сестра одного з провідних членів ТВАК О. Бертьє-Делагарда С.А. Беляєвська перебрала разом з ним історію Криму Тунманна.

З них лише кілька членкинь взяли діяльну участь в роботі комісії<sup>368</sup>. Безумовно, ключовим епізодом «жіночої» історії ТВАК було дуже активне співробітництво у 1916-1917 рр. у ній в майбутньому видатного історика Н. Полонської (згодом Полонської-Василенко)<sup>369</sup>. У роботі комісії в якості доповідача та автора опублікованої статті брала участь археолог В.Є. Козловська (доречно згадати – знайома Д. Яворницького)<sup>370</sup>.

Почесним членом новозаснованої у ХХ ст. Катеринославської вченої архівної комісії обрано П. Уварову, членами – петербурженку В. Урусову, А. Скриленко та двох киянок К. Мельник та Н. Шидловську<sup>371</sup>. З них лише А. Скриленко відзначилася активністю. Певною компенсацією стали контакти з цією комісією все тієї ж Н. Полонської. У 1914 р. вона відвідала Катеринослав з рекомендаційними листами від свого вчителя М. Довнара-Запольського до Д. Яворницького, В. Біднова, А. Синявського і зустріла всебічну допомогу у дослідженнях<sup>372</sup>.

Проте найбільший колективний прорив жінок в діяльності товариств та установ історичної думки та науки пов'язаний з Одеським бібліографічним товариством при НУ (1911 – 1923).

<sup>367</sup> ЗООИД. – Т. 32. – 1915. – С. 122 (Протоколи).

<sup>368</sup> Беляєва Л.П. Бородино // ИТУАК. – В. 49. – 1913. – С. 130-132; Беляєва Л.П. Три века назад // ИТУАК. – В. 50. – 1913. – С. 1-6; Голубовская Н.П. Владимир Святой как личность // ИТУАК. – В. 53. – 1916. – С. 38-72.

<sup>369</sup> Н. Полонська за короткий час підготувала і здебільшого прочитала, а потім опублікувала в «Известиях» 6 доповідей: Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения ее к России (1916); Заботы князя Г.А. Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму (1916); О древних погребениях в ящикообразных могилах, находящихся близ Лимен (1916); О соляном промысле в Крыму в первое 10-летие по присоединении Крыма в России (1916); Одно из культурных начинаний Вольного экономического общества, поддержанное относительно Тавриды графом П.А. Зубовым (1917); Первые 10 лет Симферополя (пояснения к планам 1786 и 1794) (1917).

<sup>370</sup> Козловская В.Е. Остатки славянского городища и дюнная стоянка неолитической эпохи на озере Буромке, Черниговской губ. Сосницкого уезда // ИТУАК. – В. 47. – 1912. – С. 135-151.

<sup>371</sup> Скриленко А.А. Орнамент и его первичные элементы // Летпись КВАК. – В. 4. – 1908. – С. 259-272.

<sup>372</sup> Полонська-Василенко Н. Два фрагменти // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 346-354.

Скромна назва не має уводити в оману. Засновник та голова товариства І. Линниченко неодмінно наполягав, що йдеться про історико-літературне, культурологічне й історіографічне товариство, що не стало простою декларацією. Серед понад 500 членів товариства понад 100 посіли жінки: представники аристократії (зокрема, вже згадана Л. Куріс), викладачі середніх закладів. Звісно, далеко не всі з них зробили внесок у розвиток товариства. Реальну участь взяли Д. Атлас, К. Флоровська, Л. Пападатю, С. Стратієвська-Гроссман, О. Попова, М. Слабченко.

Постать Меланії (можливо – Марії) Слабченко – авторки низки доволі цінних публікацій, і не лише на сторінках «Известия» ОБО<sup>373</sup>, є не лише маловідомою, але й, навіть, загадковою. Дослідники і досі не дійшли єдиної думки, чи взагалі вона є автором цих статей, чи її іменитий брат – Михайло<sup>374</sup>.

Загалом же опублікований на сторінках періодичного видання товариства доробок згаданих жінок виглядає солідно: 11 статей історичного змісту<sup>375</sup>. Деякі з них (статті С. Стратієвської-Гросман, М. Слабченко) були змістовними історичними роботами, решта – рецензії, частина з яких теж відрізнялась аналітичністю, а не лише описовістю. Д. Атлас виконувала ще й адміністративні функції – бібліотекаря.

Переламні події 1917 – 1920-х років призвели до значних зрушень і в становищі жінок в історичній освіті та науці. Далеко не всі попередньо згадані жінки змогли безболісно пережити зміну побуту та парадигм і тому відмовились від продовження історіографічної діяльності, або й залишили південноукраїнські центри. Так, Д. Атлас, хоча і фігурувала на початку 1920-х як член Всеукраїнської комісії краєзнавства при ВУАН, не відзначилася жодною діяльністю. У 1920-х роках жінки посіли повноправне місце

<sup>373</sup> Слабченко М. Матеріали з малоросійської сфрагістики. – Одеса, 1912; Слабченко М. Два письма гр. П.А. Румянцева к Я.А. Брюсу // Военно-исторический вестник. – 1910. – Кн. 7-8. – С. 169-171; Слабченко М. Материалы к истории г. Крюкова // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск 11. – С. 187-194.

<sup>374</sup> Зленко Г.Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.С. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. – Одеса, 1995. – С. 80-89; Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 46.

<sup>375</sup> Атлас Д. Старая Одесса в русской литературе (1820-1840-е гг.) // ИОБО. – Т. 1. – Вып. 2. – 1911. – С. 39-58; Атлас Д. Бомбардировка Одессы в 1854 году // ИОБО. – Т. IV. – 1914. – С. 54; Атлас Д. Архив профессора А. Маркевича // ИОБО. – Т. 4. – Вып. 2. – 1915. – С. 77-79; Пападатю Л.А. Рец. на «Мемуары кн. Радзивилла» // ИОБО. – Т. 1. – В. 5. – 1912. – С. 174-185; Флоровская К.В. Рец. на: Н.И. Карееву ученики и товарищи по научной работе. – СПб, 1914; Флоровская К.В. Рец. на: Ш. Бемон, Г. Моно История Европы в средние века. – Петроград, 1915 // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Т. IV. – В. 1. – 1915. – С. 32-33 // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Т. IV. – В. 1. – 1915. – С. 33-34; Слабченко М. Из одесской старины. Село Александровка-Арнаутское // ИОБО. – Т. I. – В. 8. – 1912; Стратієвська-Гросман С. Из истории славянофильства // Труды слушательниц ОВЖК. – Т. II. – 1911; Стратієвська-Гросман С. «Царственный мистик» кн. Барятинского // Известия ОБО. – Т. 2. – 1913; Стратієвська-Гросман С. Новый труд по истории русской культуры // Известия ОБО. – Т. 5. – 1916.

серед викладацького та студентського складу південноукраїнських інститутів народної освіти. Втім, не можна твердити, що це призвело до якихось радикальних позитивних змін стосовно якості наукової роботи жінок чи збільшення їх питомої ваги в історіографічному процесі. Так, ми не можемо назвати жодну помітну постать серед викладацького складу історичних дисциплін, за виключенням Т. Хаїт, хоча її діяльність в Одеському ІНО була занадто епізодичною та явно менш якісною ніж колись у К. Флоровської, враховуючи, що історію вона почала викладати в якості студентки (!) все того ж ІНО.

Більш увиразнилась роль жінок як студенток, хоча ми би не перебільшували її значення, інтенсивність та якість порівняно з досягненнями ОВЖК. Проте, очевидно принаймні розширення територіальних осередків, адже тепер жінки могли отримати освіту і в інститутах Криму, Херсону, Миколаєва. У 1920-х роках вже професор Симферопольського Кримського університету імені М.В. Фрунзе І. Линниченко у листі до свого колишнього московського учня, а на той момент відомого історика М. Богословського просив підтримати свою кримську ученицю Марію Михайлівну Берескевич<sup>376</sup>.

В Одесі центрами історичної освіти жінок був ІНО та археологічний музей. Теми, що готували жінки як студентські роботи та доповіді зазнали значних змін в напрямку урізноманітнення, практичності та посилення наголосу на історико-правових та соціально-економічних аспектах: «Екскурсійний метод у викладанні археології» «Екскурсійний метод у викладанні історії праці», «Музеї Одеси як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл», «Музей Істпарта, як матеріал для екскурсій профшкіл», «Історія і культурно-просвітницьке значення пересувних музеїв»<sup>377</sup>, «Інвентарні правила 1848 року в Південно-Західній Росії», «Карбування грошей в Гетьманщині за І. Самойловича», «Митні перевози на землях запорозьких вольностей», «Магдебурьке право та цехи в Україні», «Українські історичні думи та пісні», «Аграрне питання в 1903 – 1905 роках», «Селянський рух на Україні в 1902 р.» тощо.

Найбільших успіхів на ниві виховання жінок досяг одеський корифей українознавства М. Слабченко, фактично крокуючи за своїм вчителем І. Линниченко. Жінки стали частиною наукової школи істориків М. Слабченка, створенням якої він так переймався: «Невже таки мені не пощастить витворити своєї школи?... Не уступлю! Не можу й не маю права уступити ні своєї

<sup>376</sup> Відділ писемних джерел Російського державного історичного музею. – Ф. 442. – К. 261. – Спр. 50. – Л. 96,97.

<sup>377</sup> Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 335.

роботи, ні своїх учеників. Се ж серце своє вирвав би, коли б і на сей раз зірвалось у мене діло. І подумати навіть страшно!»<sup>378</sup>.

До школи М. Слабченка належали згадана Т. Хаїт, М. Єлізарова, Б. Гінзберг-Плахотнюк, Т. Малина, Р. Прес, К. Єфімова, Б. Ляховецька, О. Невзорова, К. Селіна, А. Лаврінченко, Р. Рибак, С. П'ятницька. Б. Гінзбург згадувала: «Конечно, мы все были влюблены в Михаила Елисеевича. Он был для нас каким-то высшим существом». Це перегукується з виразом Т. Малиної: «Слухи об его аресте поразили нас и убили»<sup>379</sup>. Б. Гінзбург згадувала, про фотокартку, на якій жіноча частина учнів М. Слабченка сфотографовано разом (напевно з вчителем). Можливо це свідчить про усвідомлення жінками себе як окремої групи серед вихованців професора, попри пропаганду статевої нівеляції. Втім, опублікований доробок учениць М. Слабченка виглядає вкрай скромно: лише 2 праці (Т. Хаїт та О. Невзорової). Однак ці показники підвищуються за рахунок жінок, що не були частиною школи М. Слабченка і працювали в археологічних, архівних та музейних установах: Л.І. Кангун, О.Ф. Лагодовська, М.С. Жезмер, В.М. Пісна, В.О. Пора-Леонович, Л.М. Самулевич. У різних виданнях у 1920-х – на початку 1930-х рр. було видано 11 праць цих істориків (в Одесі видано 5 праць, у Харкові – 4, Москві – 2)<sup>380</sup>. Певний вплив на наукове зростання жінок мали археологи М. Болтенко та С. Дложевський.

Попри очевидний прорив у навчальному процесі, зменшилась участь жінок в одеських історико-наукових товариствах. Активність в якості доповідачів та авторів статей проявили лише Т. Хаїт, О. Невзорова (Одеське наукове товариство при ВУАН), В. Пісна, О. Лагодовська, В. Пора-Леонович (Одеська комісія краєзнавства при ВУАН). З цих 5 доповідей 3 було опубліковано на сторінках видань цих товариств<sup>381</sup>. У 1928 р. та ж О. Невзорова прочитала на засіданні Українського бібліографічного товариства в

<sup>378</sup> Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / Упор. Заруба В. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 254.

<sup>379</sup> Там само. – С. 291, 293.

<sup>380</sup> Хаїт Т. З історії одеської соціал-демократичної організації // Літопис революції. – 1929. – № 3. – С. 120–140; Пора-Леонович В. Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 2-3. – Одеса, 1925. – С. 69–74; Жезмер М. Одеська Рада Робітничих депутатів 1905 року. – Одеса, 1931; Лагодовська О. Археологічна подорож до с. Курисово-Петровського // Вісник ОКК при УАН. – Ч. 4-5. Секція археологічна. – Одеса, 1930. – С. 141–146; Кангун Л. Про способи розбору архівних матеріалів // Архівна справа. – Кн. 1 (12). – 1930; Кангун Л. По новому розбирати й описувати архівні матеріали // Архів Радянської України. – 1932. – № 6; Кангун Л. Збірка документів з історії одеської Червоної Гвардії. – Харків-Одеса, 1932; Пісна В. К біографії А. Желябова (Матеріали дознання по делу «193») // Катерга и ссылка. – В. XI. – 1924; Пісна В. Студенческие годы Желябова // Былое. – 1925. – № 4; Самулевич Л. Одеська організація РСДРП за часів II з'їзду. – Одеса, 1929.

<sup>381</sup> Невзорова О. Аграрне питання на Україні після 1902 року // Записки соціально-історичної секції ОНТ Невзорова О. Аграрне питання на Україні після 1902 р. // Записки Одеського наукового при УАН товариства Секція соціально-економічна. – Одеса, 1927. – Ч. 2. – С. 25–47.

Одесі доповідь «М.Ф. Комаров та одеська Просвіта»), так і не опубліковану.

На цьому тлі значно помітнішим є науковий доробок кримчанок, передусім завдяки їх участі у роботі ТВАК, а з 1923 р. – Таврійського товариства історії, археології та етнографії (ТТІАЕ). Під час переформатування (архівні завдання перейшли у відділення у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту при Кримревкомі) ТВАК у 1923 р. її членами переобрано місцевих істориків Н. Бібікову, Л. Беляєву, О. Машковцеву та іногородніх: П. Уварову, Е. Клетнову, Н. Полонську, М. Тяжелову, М. Матвееву, З. Розову, П. Чепурину (останніх трьох було обрано вже в період після розвалу імперії). Марія Олексіївна Матвеева була обрана у 1922 р. за пропозицією А. Маркевича за чудовий переклад 5 та 6 томів спогадів Дюбуа де Монпере на російську мову. В її планах було перекласти для товариства ще три праці з англійської та французької мов. З цих осіб П. Уварова вже перебувала в еміграції, а невдовзі відійшла у вічність. До кінця 1920-х рр. обрано Р.Є. Александрову, Л.І. Бунчук-Кульчицьку, Н.Н. Кореневську, П.П. Шнейдер<sup>382</sup>.

Найбільш активно як доповідач (з доповіді на історичну тематику, не рахуючи етнологічних) була П. Чепуринна: «Древний рукописный Коран из мечети Джума-Джами в Евпатории» (1925); «Из истории культуры караимов» (1926); «Старинные караимские дома в Евпатории» (1930). Іншими доповідачами були Л. Новикова, Л. Бунчук-Кульчицька, О. Машковцева. На сторінках вже не надто періодичних «Известий» перейменованого товариства були опубліковані дві статті жінок істориків на археологічну та історико-побутову тематику<sup>383</sup>.

П. Чепуринна разом з іншим музейним працівником Н.Н. Клепініною взяли участь в роботі відділення у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту. Зокрема, П. Чепуринна виголосила доповідь «Старовинні дерев'яні татарські дома в Євпаторії та їх охорона». Певно активізація жінок у товаристві наштовхнула А. Маркевича у 1925 р. на нетривіальну доповідь «Женские образы и тени в истории Тавриды».

У 1920-ті рр. продовжилися контакти південноукраїнських істориків з колегами-жінками з інших областей України. Так, Д. Яворницький підтримував зв'язки з харків'янками В. Козловською й Є.В. Берченко, яка брала участь в його козакознавчих екскурсіях по Дніпру. Н.Полонська (вже з приставкою Василенко) здійснила відрядження у Дніпропетровськ та Одесу, де познайомилась з провідними українцями, козакознавцями М.Слабченко, А.Синявським, С.Боровим, О.Рябініним-Склярєвським,

<sup>382</sup> Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 316 с.

<sup>383</sup> Новикова Л. Могильник на горе «Болван» в Судак // ИТУАК. – В. 3 (60). – 1929. – С. 131-137; Чепуринна П.Я., Ельашевич Б.С. Караимские брачные договоры «штары» // ИТУАК. – № 1 (58). – 1927. – С. 181-195.

Д.Яворницьким продовжила спілкування з кримчанином А.Маркевичем<sup>384</sup>. З деякими з них вона зустрічалась й у Києві.

Отже, можна трактувати роль жінок в історіографічному процесі другої половини XIX – першої третини XX ст. як допоміжну чи другопланову і порівняно меншу аніж у Москві, Петербурзі, Києві (не випадково ОВЖК виникло в Одесі пізніше за аналогічні осередки у зазначених містах і розгорнуло меншу активність, працюючи у наздоганяючому темпі). За висновком Д. Андросової-Байди, до особливостей наукової діяльності жінки-історика 1920-х рр. слід віднести перервність, викликану життєвими обставинами (дослідник перерахувала обставини універсальні для обох статей, але слід додати й специфічно жіночі – народження дітей, зміна місця проживання та роботи чоловіка, додатковою важкістю знайдення роботи, більшу зайнятість у сфері викладання і т.п.). Цей висновок варто поглибити у дорадянську добу і очевидно поширити і на південноукраїнських жінок-істориків. Втім, варто врахувати і перелам 1917 – 1920 рр., без якого кар'єра багатьох жінок могла скластися інакше. До цього часу поступальний процес у включенні жінок у південноукраїнську історіографію є помітним і очевидним. Інтенсифікуючим чинником для Півдня були контакти з жінками-істориками з поза меж цього ареалу, передусім П. Уваровою та Н. Полонською. Однак і для Н. Полонської праця у південноукраїнських архівах, контакти з провідними місцевими істориками були важливим чинником її наукового зростання, зокрема, перетворення на одного з провідних козакознавців. Місцеві жінки-історики, передусім за допомогою чоловічої частини історичного цеху загалом помітно долучилися до розвитку історичної науки в таких галузях як допомога товариствам, популяризація історичних знань як з суто просвітницькою, так і з націєтворчою цілями (йдеться передусім про українців), викладання у ВНЗ, праця в товариствах та установах, передусім музеях та архівах, зрештою, написання праць, деякі з яких варто визнати серйозним внеском у науку. В нашому розпорядженні поки що немає джерел, які б висвітлювали контакти та взаємовпливи між жінками-істориками з Південної України та їх альтер-его по цеху та статі з інших регіонів. Пошук таких фактів може бути визначений як важливий напрямок подальших досліджень.

**Olexsandr Muzychko**

***Women – investigators of Cossacks in the development of historiographical process in the South of Ukraine in the second half of***

***XIX – the first third of the XX century***

*Subject of this work is participation of women in the development of historical education, activity of historical scientific organizations, research of various questions of*

<sup>384</sup> Полонська-Василенко Н. Два фрагменти // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 346-354.

history, the help in collecting of ancient artifacts. Chronologically the work is devoted to the historiographic facts of the end of XIX – the first third of the XX century. The work purpose – to find out and make the analysis of a role of women in historiographic process in the territory of the Southern Ukraine in the second half of XIX – the first third of the XX century, to reveal the chief representatives of female part of historians corporation. A prosopographic method by means of which common features in the course of participation of women in development of historical science, biographic which allowed to shine the main facts of activity of the most outstanding characters, comparative by means of which distinctions in destiny of female historians, genetic which allowed to track evolution of participation of women in historiographic process are used in the work. The results of work: despite historiographic reputation of the 1920th years as time of emancipation of women in science, this process happened already during the pre-Soviet period. Moreover, till 1920 the scale of persons of female historians looks more considerable, and their scientific activity more dynamic and inspired. Scope of results of work: in the course of teaching of the general and special courses on history of Ukraine, a historiography, the study of local lore, the higher school and science of science, preparation of museum expositions. The results of work: it is proved that women were a part of all South Ukrainian historical societies, though in various degree – the greatest in the Odesa bibliographic society at Novorossiysky university, the smallest – in Historical and philological society at Novorossiysk University. Among members, there were two groups: living not in the South Ukrainian cities (for example, countess P. Uvarova and N. Polonskaya-Vasylenko) and local, first of all, inhabitants of Odesa (for example, D. Atlas and K. Florovskaya). Women didn't take leading positions in societies, having limited to sporadic reports. In the 1920th years the role of women in societies decreased. To the contrary, if till 1920 the woman were presented in the sphere of the higher historical education a little, in the 1920th years – their quantity as teachers, employees of archives was increased.

**Key words:** South of Ukraine, women, historiographical process.

**Олександр Муzyчко**

**Женщины-историки-казаковеды в историографическом процессе  
Южной Украины в конце XIX – первой трети XX века**

Целью статьи является выяснение роли женщин в развитии исторического образования и науки на территории Южной Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. Указано, что несмотря на историографическую репутацию 1920-х годов как времени эмансипации женщин в науке, уже в предыдущий период женщины имели влияние, хотя и незначительное, на историографический процесс, что, собственно, и подготовило почву для их дальнейшего продвижения как историков. До 1920 г. масштаб личностей женщин-историков выглядит более значительным.

**Ключевые слова:** Южная Украина, женщины, историографический процесс.

Рецензія: Т.І.Вінкувський, к.і.н., доцент (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)